

Διαχείριση και Ανάδειξη
Χώρων και Μνημείων

Διαχείριση και Ανάδειξη Χώρων και Μνημείων

Management and Presentation of Sites & Monuments

DIADRASIS SYNERGIES
open space for intellectual interaction

Προστασία και ανάδειξη μνημείων στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΣΠΑ στη Λευκάδα και την Κεφαλονιά

Protection and enhancement of monuments within the framework of the NSRF (National Strategic Reference Framework) program in Lefkada and Kefalonia

Ολυμπία Βικάτου

ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΡΙΑ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ ΚΑΙ ΙΘΑΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2014-2018

ovikatou@culture.gr

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αφορά στην παρουσίαση τριών έργων ενταγμένων στο ΕΣΠΑ (Εταμιακό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης) 2007-2013 και στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (ΠΕΠ) - «Δυτική Ελλάδα - Πελοπόννησος - Ιόνιοι Νήσοι», τα οποία υλοποιήθηκαν απολογιστικά και δι' αυτεπιστασίας στη Λευκάδα και την Κεφαλονιά από τις αρμόδιες Περιφερειακές Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ). Συγκεκριμένα, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος πραγματοποίησε τα έργα: α) «Ανάδειξη τμημάτων του οικιστικού πλέγματος Λευκάδας», β) «Ανάδειξη προϊστορικών τύμβων στο Στενό Δ.Δ. Νυδριού, Δ. Ελλομένου, Ν. Λευκάδας». Σύμφωνα με τις εγκεκριμένες μελέτες πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες αποψίλωσης και καθαρισμών, αποχρωματώσεις, επιδιόρθωση και τοποθέτηση νέων περιφράξεων, διαμόρφωση προσβάσεων για τους επισκέπτες και τα ΑμεΑ, λήψη αποστραγγιστικών μέτρων, τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων και πινακίδων σε γραφή Braille, έκδοση δίγλωσσων ενημερωτικών φυλλαδίων και αρχαιολογικών οδηγιών. Επίσης, ένα από τα τρία έργα που υλοποίησε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας ήταν η «Ανάδειξη-ανάπλαση αρχαϊκού ναού Σκάλας Κεφαλονιάς». Σκοπός ήταν η διάσωση, προστασία και οργάνωση σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο του αρχαίου τεμένους, το οποίο συγκροτείται από τον αρχαϊκό δωρικό περίπτερο ναό, ένα στωϊκό οικοδόμημα και τμήμα περιβόλου. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποψίλωσης, καθαρισμού και αποχρωμάτωσης του χώρου, κατασκευή αποστραγγιστικού δικτύου ομβρίων, περίφραξη, φύτευση, διαμόρφωση πλατώματος συγκέντρωσης, εναπόθεσης και θέασης διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών, κατασκευή διαδρομών επισκεπτών προσβάσιμων και από ΑμεΑ, ενημερωτικών πινακίδων και πινακίδων οδοσήμανσης, καθώς και έκδοση ενημερωτικών φυλλαδίων, αρχαιολογικού οδηγού και εντύπων για άτομα με προβλήματα όρασης.

Abstract

The current paper is about the presentation of three projects included in the NSRF (National Strategic Reference Framework) 2007-2013 and in the Regional Operational Program "Western Greece - Peloponnese - Ionian Islands", which were implemented on the account of and under self-supervision in Lefkada and Kefalonia

by the competent Regional Services of the Ministry of Culture and Sports. Specifically, the Aetoloakarnania and Lefkada Ephorate of Antiquities carried out the following projects: a) Enhancement of parts of the residential network of Lefkada", b) Enhancement of the prehistoric tumuli at Steno and Nydri on the island of Lefkas". The enhancement project included the following works according to the approved studies: extensive deforestation and cleaning works, excavations, repair and installation of new fences, a configuration of accesses for visitors and disabled persons, drainage measures, information panels and outpost placement, creation of walkways and plateau views, publishing of bilingual archaeological guides and brochures. One of the three projects implemented by the Kefalonia Ephorate Antiquities was the "Enhancement/Renovation of the archaic temple of Skala, Kefalonia". The purpose of the project was the rescue, protection and organization into a visitable archeological site of the ancient sanctuary, which consists of the archaic Doric temple, a stoa and part of an enclosure. Here, the enhancement project included: deforestation, cleaning and excavation works, construction of a rainwater drainage network, fencing, planting, configuration of a platform for the scattered architectural members, construction routes accessible for visitors as well as for disabled persons, information signs, road signs, publishing informative brochures and an archeological guide in three languages as well as brochures for persons with vision problems.

Τα Ιόνια νησιά, χάρη στην κομβική τους θέση πάνω στους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους και λόγω της εγγύτητάς τους με την ηπειρωτική ακτή και τη γεωμορφολογία τους, προσέλκυσαν το ανθρώπινο ενδιαφέρον ήδη από την Παλαιολιθική εποχή. Ως εκ τούτου διαθέτουν πληθώρα σημαντικών μνημείων όλων των περιόδων. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα έργα που υλοποίησε το ΥΠΠΟΑ, δια των αρμοδίων Περιφερειακών Υπηρεσιών του, την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας και Ιθάκης, στα νησιά της Λευκάδος και της Κεφαλληνίας αντίστοιχα την τελευταία τετραετία.

Λευκάδα

Η Λευκάδα είναι το τέταρτο σε μέγεθος νησί του Ιονίου, με πλούσια πολιτιστική κληρονομιά από τους προϊστορικούς έως τους νεώτερους χρόνους (Ζάχος & Ντούζουγλη 2003: 43-45; Βικάτου & Χαβέλα 2013: 2; Vikatou & Chavela 2013: 2). Κατά την ιστορική περίοδο γνώρισε ιδιαίτερη ακμή, ως αποικία των ισχυρών Κορινθίων, που ιδρύθηκε τον 7ο αι. π.Χ. Η αρχαία πόλη καταλαμβάνει έκταση 980 στρεμμάτων περίπου μεταξύ των σημερινών οικισμών Καλλιγονίου και Καρυωτών. Διέθετε ισχυρή οχύρωση, λιμενικές εγκαταστάσεις, μεγάλη λίθινη γέφυρα η οποία την ένωνε με τις ακτές της Αιτωλοακαρνανίας, κεντρική αγορά, θέατρο,¹ δημόσια ιερά, νομισματοκοπείο, νεκροταφεία βόρεια και νότια των τειχών της, καθώς και αγροτικές εγκαταστάσεις. Στην πεδινή περιοχή έχουν ερευνηθεί τμήματα του πολεοδομικού της ιστού, που χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. και εξής. Την περίοδο αυτή η πόλη ήταν οργανωμένη με κανονικό πολεοδομικό σχέδιο (κάθετοι και οριζόντιοι τεμνόμενοι δρόμοι διαμορφώνουν ορθογώνια, στενόμακρα οικοδομικά τετράγωνα), ενώ στον Κούλμο ακολουθούσε το φυσικό ανάγλυφο του λόφου. Οι οικίες, εκ των οποίων οι περισσότερες χρονολογούνται στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, συνήθως ανά δύο σε κάθε οικοδομικό τετράγωνο, περιελάμβαναν υπαίθριο χώρο και δωμάτια διατεταγμένα σε ένα ή και δύο ορόφους. Το δημόσιο τμήμα της πόλης, η αγορά, που σχετιζόταν με τις οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες, αλλά και την πολιτική ζωή, βρισκόταν στο πεδινό

---

¹ Το μνημείο ανασκάπτεται αυτή την περίοδο στο πλαίσιο Προγραμματικής Σύμβασης Πολιτιστικής Ανάπτυξης ανάμεσα στο ΥΠΠΟΑ, την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων και τον Δήμο Λευκάδας, με την Περιφέρεια και τον Δήμο να χρηματοδοτούν τις εργασίες.

τιμήμα της (Ζάχος & Ντούζουγλη 2003; Fiedler 2003; Βικάτου & Χαβέλα 2013; Vīkatou & Chavela 2013).

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος λαμβάνοντας υπόψη τον ανεξάντλητο αρχαιολογικό πλούτο του νησιού, ενέταξε στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Δυτική Ελλάδα - Πελοπόννησος - Ιόνιοι Νήσοι» του προγράμματος ΕΣΠΑ 2007-2013 και υλοποίησε απολογιστικά και δι' αυτεπιστασίας δύο σημαντικά έργα, για την προστασία και ανάδειξη τμημάτων του οικιστικού πλέγματος της αρχαίας Λευκάδας, καθώς και των προϊστορικών τύμβων στο Στενό Νυδριού, τα οποία χρηματοδοτήθηκαν από την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων (Βικάτου & Χαβέλα 2013; Vīkatou & Chavela 2013; Βικάτου 2014; Vīkatou 2014).²

Στο πλαίσιο του πρώτου έργου «Ανάδειξη τμημάτων του οικιστικού πλέγματος της αρχαίας Λευκάδας», προϋπολογισμού 120.000,00 ευρώ, πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανάδειξης σε δύο μνημεία της αρχαίας πόλης, ένα συγκρότημα οικιών και μία δημόσια στοά, τα οποία βρίσκονται στην περιοχή Καλλιγονίου, σε διαφορετικά οικόπεδα απαλλοτριωμένα από το ΥΠΠΟΑ (Βικάτου & Χαβέλα 2013: 12-15; Vīkatou & Chavela 2013: 12-15; Βικάτου 2015α: 640-641). Οι παρεμβάσεις στόχευσαν αφενός στην προστασία και ανάδειξη των μνημείων, αφετέρου στη δημιουργία των ελάχιστων υποδομών, ώστε μελλοντικά να καταστούν επισκέψιμοι αρχαιολογικοί χώροι.

Στο πρώτο ακίνητο έχει ερευνηθεί ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά δείγματα του οικιστικού ιστού της αρχαίας πόλης. Πρόκειται για τμήμα οικοδομικής νησίδας (insula) με κατάλοιπα δύο οικιών και άλλων βοηθητικών εγκαταστάσεων που διατάσσονται εκατέρωθεν στενού δρόμου με μικρό αποχετευτικό αγωγό. Οι οικίες κατασκευάστηκαν την κλασική εποχή και ήταν σε χρήση μέχρι τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Η εγκατάλειψή τους πιθανόν σχετίζεται με τον αναγκαστικό συνοικισμό της Νικοπόλεως από τον Οκταβιανό Αύγουστο.

---

² Οι μελέτες και των δύο έργων της Λευκάδας είχαν συνταχθεί κατά την περίοδο που Προϊσταμένη της Εφορείας ήταν η κ. Μ. Σταυροπούλου-Γάτση. Τα έργα εντάχθηκαν και υλοποιήθηκαν εξ' ολοκλήρου υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας που είχε και την ευθύνη συντονισμού τους. Επιβλέπουσα του έργου για την ανάδειξη τμημάτων του οικιστικού πλέγματος της αρχαίας Λευκάδας ήταν η αρχαιολόγος κ. Κ. Χαβέλα.

Εικ. 1α. Λευκάδα.
Οι οικίες πριν τις
εργασίες ανάδειξης.
Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ
Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος.

Από την οικία I αποκαλύφθηκαν επτά χώροι. Η είσοδος, από την πλευρά του δρόμου, οδηγούσε σε ευρύχωρη αυλή με πηγάδι, στην ανατολική και νότια πλευρά της οποίας διατάσσονται μεγάλος ορθογώνιος χώρος (ο οίκος ή ο ανδρώνας) και μικρότεροι αποθηκευτικοί χώροι. Από την οικία II έχει ανασκαφεί η εσωτερική αυλή (αίθριο), γύρω από την οποία οργανώνονται οι υπόλοιποι χώροι. Ένας από αυτούς έχει ταυτιστεί με τον ανδρώνα και οι υπόλοιποι με δωμάτια καθημερινής διαβίωσης. Νότια των οικιών αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά δύο ακόμη κτήρια. Η ανεύρεση αντικειμένων καθημερινής οικοσκευής (πήλινα αγγεία, μυλόλιθοι, χάλκινα αγκίστρια, μολύβδινα βαρίδια για δίχτυα, λίθινες άγκυρες), παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των ενοίκων και είναι δηλωτικά των ασχολιών τους με την καλλιέργεια δημητριακών και ελιάς και την αλιεία.

Το δεύτερο μνημείο που αναδείχθηκε είναι μία στοά, η οποία ήταν σε χρήση από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως τα ρωμαϊκά χρόνια, που συνδέεται με το εμπορικό κέντρο της αρχαίας πόλης, σε μικρή απόσταση από το παράκτιο τείχος. Οι διαστάσεις της (40 x 5 μ.), σε συνδυασμό με τις ενσφράγιστες κεραμίδες που φέρουν την επιγραφή ΔΑ (ΔΑΜΟΣΙΟΣ), καταδεικνύουν τον δημόσιο χαρακτήρα

Εικ. 1β. Λευκάδα. Οι οικίες μετά τις εργασίες ανάδειξης. Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

της. Ήταν μονόριχτη με κιονοστοιχία στη μία μακριά πλευρά, ενώ ο προσανατολισμός της προς τη θάλασσα και η γειτνίασή της με το λιμάνι και τη μεγάλη λίθινη γέφυρα που ένωνε τη Λευκάδα με την περαιά της, υποδηλώνουν τον εμπορικό της χαρακτήρα.

Το πιο σοβαρό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν τα μνημεία ήταν ότι κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια του έτους καλύπτονταν από νερό, λόγω του υψηλού υδροφόρου ορίζοντα και των συχνών βροχοπτώσεων (εικ. 1α), ενώ δεν υπήρχαν υποδομές για τους επισκέπτες. Στο πλαίσιο του έργου προστασίας και ανάδειξης πραγματοποιήθηκαν στο οικόπεδο των οικιών: εκτεταμένες αποψιλώσεις και συστηματικοί καθαρισμοί, αποχρωματώσεις και αποκάλυψη ολόκληρου του οικοδομικού συμπλέγματος, επιδιόρθωση και αντικατάσταση των παλαιών περιφράξεων, διαμόρφωση προσβάσεων για τους επισκέπτες και τα ΑμεΑ (εικ. 1β). Οι απαραίτητες αποστραγγιστικές εργασίες έγιναν με τις υποδείξεις της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων και έδωσαν λύση στο πρόβλημα των πλημμυρών (Βικάτου & Χαβέλα 2013; Vīkatou & Chavela 2013).³ Στο ακίνητο της

³ Οι εργασίες περιελάμβαναν: α) την απαραίτητη ηλεκτροδότηση του ενός ακινήτου, β) τοποθέτηση δύο αντλιών για την εξασφάλιση ομαλής και συνεχούς λειτουργίας του συστήματος απάντλησης και σωλήνων για τη διοχέτευση των υδάτων σε φυσικό αύλακα απάντλησης,

Εικ. 2α. Λευκάδα.
Η στοά πριν τις
εργασίες ανάδειξης.
Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ
Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος.

στοάς αποκαλύφθηκε εκ νέου το μνημείο (εικ. 2α, 2β), δημιουργήθηκε διαδρομή επισκεπτών, φύτευση καλλωπιστικών φυτών, καθαρισμός υφιστάμενων αυλάκων απάντλησης υδάτων (σούδες) και διάνοιξη νέου δυτικά της στοάς. Το έργο ολοκληρώθηκε με την τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων και σε μορφή πινακίδων σε γραφή Braille, καθώς και την έκδοση δίγλωσσου ενημερωτικού φυλλαδίου (Βικάτου & Χαβέλα 2013; Vikatou & Chavela 2013).

Το δεύτερο έργο που υλοποίησε η Εφορεία μας στο νησί της Λευκάδας «Ανάδειξη προϊστορικών τύμβων στο Στενό Δ.Δ. Νυδριού, Δ. Ελλομένου, Ν. Λευκάδας», προϋπολογισμού 370.000,00 ευρώ, ξεκίνησε τον Μάιο του 2011 και ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 2014.⁴ Το νεκροταφείο, που ανασκάφηκε το διάστημα 1908-1913 από τον σπουδαίο Γερμανό αρχαιολόγο W. Dörpfeld, αποτελεί το εντυπωσιακότερο και πλουσιότερο ταφικό σύνολο της ΠΕ II

γ) κατασκευή πίλαρ για τη λειτουργία των αντλιών, δ) εξομάλυνση στάθμεων δωματίων των οικιών με στόχο την εξασφάλιση των απαραίτητων κλίσεων για τη διοχέτευση των υδάτων στο χαμηλότερο σημείο και ε) δημιουργία αναχώματος από τσουβάλια και κατασκευή μικρού αβαθή αύλακα εξωτερικά του αναχώματος.

⁴ Για την παρακολούθηση και υλοποίηση του έργου συστάθηκε ομάδα επίβλεψης με επικεφαλής την υπογραφομένη, στην οποία συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ι. Μόσχος, Κ. Χαβέλα, ο μηχανικός-τοπογράφος Γ. Λώλος, ενώ ουσιαστική ήταν και η συμβολή του ηλεκτρολόγου της Εφορείας Δ. Καζανά, όπως και του μόνιμου προσωπικού μας στη Λευκάδα και στα δύο έργα.

Εικ. 2β. Λευκάδα.
Η στοά μετά τις
εργασίες ανάδειξης.
Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ
Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος.

περιόδου και οι τύμβοι του είναι οι πρωιμότεροι στον ελλαδικό χώρο. Πρόκειται για κυκλικές κατασκευές με επιμελημένο λίθινο περιμετρικό κρηπίδωμα από λίθινες πλάκες σε επάλληλες στρώσεις, η διάμετρος των οποίων κυμαίνεται από 2,70 μ. έως 9,60 μ. και το ύψος τους έφτανε στα 1,10-1,40 μ. Κάθε τύμβος περιελάμβανε έναν κύριο τάφο, που ανήκε σε ενήλικο άτομο, συνήθως άνδρα, και έως τρεις δευτερεύοντες τάφους, παιδιών κατά κύριο λόγο, που είχαν συγγενικούς δεσμούς με τον νεκρό της κεντρικής ταφής (Βικάτου 2014: 14-21; Vikiatou 2014: 14-21). Λόγω των πλούσιων κτερισμάτων που περιείχαν ορισμένοι, οι τύμβοι, θεωρήθηκαν από τον W. Dörpfeld βασιλικοί τάφοι και αποδόθηκαν στα επιφανή μέλη της κοινωνίας της ομηρικής Ιθάκης. Αναμφίβολα, τα πλούσια κτερίσματα φανερώνουν την ύπαρξη μιας ελίτ που δημιουργεί για τα μέλη της μια ξεχωριστή νεκρόπολη επιλέγοντας έναν ιδιαίτερο τύπο τάφου, η οποία αποτελεί την ανώτερη κοινωνικά ομάδα (τοπαρχία) σε μια πρωτοαστική κοινότητα, που την περίοδο αυτή ιδρύεται και ακμάζει στην εύφορη πεδιάδα του Νυδριού (Βικάτου 2014: 22-25). Αν και από την εποχή της έρευνας η θεωρία του δεν ήταν αποδεκτή, η επανεξέταση των κτερισμάτων σε σύγκριση με ευρήματα από άλλες περιοχές του Αιγαίου έδειξε ότι οι τύμβοι χρονολογούνται στην

Εικ. 3. Νυδρί
Λευκάδας.
Νεκροταφείο
τύμβων. Το ΒΔ
οικόπεδο πριν
τις εργασίες.
Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ
Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος.

πρώιμη 3η χιλιετία, και όχι στην Υστερη Εποχή του Χαλκού (12ος αι. π.Χ.). Παρά τη χρονολογική αστοχία και τη διάψευση της θεωρίας του ότι οι τύμβοι φιλοξενούσαν τους ομηρικούς ήρωες, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υποβαθμιστεί το έργο του W. Dörpfeld, που υπήρξε πρωτοπόρο ως προς την αρχαιολογική μεθοδολογία και τεκμηρίωση (Dörpfeld 1927).

Το νεκροταφείο εκτείνεται εκατέρωθεν της επαρχιακής οδού Βασιλικής-Νυδριού, η οποία από τις αρχές του 20ου αιώνα το χώριζε σε δύο τμήματα. Ο W. Dörpfeld είχε αποκαλύψει στο βορειοδυτικό 11 τύμβους και στο νοτιοανατολικό 22 σε βάθος 6 μ., οι οποίοι με την πάροδο του χρόνου καταχώθηκαν. Πριν από την έναρξη του έργου διακρίνονταν τμήματα 6-7 τύμβων στο ένα μόνο οικόπεδο, ενώ στο δεύτερο δεν ήταν ορατός κανένας (εικ. 3).⁵ Κατά την υλοποίηση του έργου αποκαλύφθηκαν για πρώτη φορά μετά από δεκαετίες, στο ΒΔ οικόπεδο οι 10 από τους 11 τύμβους (εικ. 4), ενώ ερευνήθηκε πλήρως ο τύμβος R29, που κατά την αρχική ανασκαφή είχε εντοπιστεί μικρό τμήμα της στεφάνης του.

---

⁵ Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής το 1913 τα δύο ορύγματα πλημμύριζαν και καλύφθηκαν σταδιακά πλήρως με φερτές επιχώσεις. Τα έτη 1976 και 1980 από την τότε αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων αποκαλύφθηκαν εκ νέου οι εννιά από τους δέκα τύμβους στο ΒΔ οικόπεδο.

Εικ. 4. Νυδρί
Λευκάδας.
Νεκροταφείο
τύμβων. Το ΒΔ
οικόπεδο μετά την
ολοκλήρωση του
έργου ανάδειξης.
Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ
Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος.

Στο ΝΑ οικόπεδο αποκαλύφθηκαν οι 11 από τους 22 τάφους. Στο πλαίσιο του έργου έγιναν εκτενείς αποψιλώσεις και καθαρισμοί, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην προσεκτική απομάκρυνση των νεώτερων επιχώσεων που κάλυπταν τους τύμβους. Μετά την αποκάλυψή τους πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης, με γνώμονα τη διατήρηση της αισθητικής των ίδιων των μνημείων, την ένταξή τους στο φυσικό περίγυρο, αλλά και τη διδακτικότητα του αρχαιολογικού χώρου (εικ. 5) (Βικάτου 2014: 28-33; Βικάτου 2014: 28-33; Βικάτου 2015α: 641-642). Ειδικότερα πραγματοποιήθηκαν:

- Πλήρωση των απωλειών της διαμέτρου με την εφαρμογή κατάλληλων σταθεροποιημένων κονιαμάτων.
- Για την καλύτερη αποστράγγιση των υδάτων η πλήρωση των κενών ανάμεσα στους τύμβους έγινε με χονδρά σκύρα και κάλυψη αυτών με χαλίκι στο χρώμα του εδάφους.
- Στερέωση και συγκόλληση των πλακοειδών λίθων της κρηπίδας και εφαρμογή λεπτόκοκκου κονιάματος για τη στερέωση των λίθων στο εσωτερικό της λιθορριπής.

Ειχ. 5. Νυδρί
Λευκάδας.
Αεροφωτογραφία
των τύμβων μετά
την υλοποίηση του
έργου ανάδειξης.
Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ
Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος.

- Για το γέμισμα των κοιλοτήτων και τη διαμόρφωση κλίσεων απορροής των όμβριων υδάτων στο εσωτερικό των τύμβων χρησιμοποιήθηκε απλό κοσκινισμένο χώμα.
- Ανατάχθηκαν τα τοιχώματα των κιβωτιόσχημων τάφων.
- Η υπόδειξη των πυρών και των θέσεων των πύλων επιτυγχάνεται με εποπτικά μέσα (ενημερωτικές πινακίδες) και όχι κατά χώρα.

Βάσει της εγκεκριμένης μελέτης, οι αποστραγγιστικές εργασίες συνοπτικά αφορούσαν στην κατασκευή στραγγιστηρίου, τοποθέτηση διάτρητου σωλήνα PVC (σπιράλ), επικάλυψη με γεωύφασμα και επίχωση με ποταμίσια κροκάλα, σύνδεση των στραγγιστηρίων με φρεάτια συλλογής, επίσκεψης και αντλιών, τοποθέτηση επτά αντλιών σε συγκεκριμένα φρεάτια άντλησης και τοποθέτηση σχαρών φρεατίων.⁶

Επιπλέον, κατασκευάστηκε νέα περίφραξη, διάδρομοι περιήγησης και πλατώματα θέασης για τους επισκέπτες, τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες με πλούσιο πληροφοριακό και εποπτικό υλικό, κατασκευάστηκε φυλάκιο σκοπιάς και εκδόθηκε δίγλωσσος

---

⁶ Οι εργασίες στερέωσης των μνημείων και τα αποστραγγιστικά και για τα δύο έργα που υλοποιήσαμε έγιναν, όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη, αλλά και τις υποδείξεις της αρμόδιας Δ/σης Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων. Ευχαριστίες εκφράζονται στον Προϊστάμενο κ. Δ. Σβολόπουλο και στην Τμηματάρχη Ε. Τουμπακάρη για τη συνεργασία.

ενημερωτικός οδηγός και τρίπτυχο φυλλάδιο (Βικάτου 2014; Vika-
του 2014). Παράλληλα ελήφθησαν τα απαραίτητα μέτρα προστασίας
λόγω της ύπαρξης της επαρχιακής οδού Νυδριού-Βασιλικής,
όπως φωτισμός, σήμανση και χάραξη διάβασης, τοποθέτηση δύο
παλλόμενων σηματοδοτών με κίτρινη ένδειξη.⁷

Τα δύο έργα που η Εφορεία μας υλοποίησε στη Λευκάδα στο
πλαίσιο του προγράμματος ΕΣΠΑ 2007-2013 είναι εξαιρετικής
σημασίας για την προστασία, διάσωση και ανάδειξη των μνημείων.
Παράλληλα, το πρώτο έργο της ανάδειξης οικιστικών πυρήνων
αποτελεί το πρώτο βήμα για τη δημιουργία μίας μικρής αρχαιολογικής
διαδρομής στην αρχαία πόλη, με πλεονέκτημα την εύκολη οδική
πρόσβαση. Άλλωστε βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη σύγχρονη
πόλη της Λευκάδας, όπου λειτουργεί και το Αρχαιολογικό Μουσείο,
με αποτέλεσμα ο επισκέπτης να έχει τη δυνατότητα μετά τη
μουσειακή εμπειρία και πληροφορία που θα λάβει, να περιηγηθεί
στην καρδιά της αρχαίας πόλης. Το έργο της προστασίας και της
ανάδειξης των τύμβων είναι επίσης κομβικής σημασίας για το
πολιτιστικό απόθεμα του νησιού. Πράγματι το νεκροταφείο των
τύμβων βρίσκεται στο Νυδρί, έναν δημοφιλή τουριστικό προορισμό,
που η εύκολη οδική πρόσβαση μέσω του κύριου οδικού άξονα της
Λευκάδας, είναι καθοριστικής σημασίας για την άμεση επικοινωνία
του χώρου με το κοινό, το οποίο θα γνωρίσει μία ιδιαίτερη προϊστορική
νεκρόπολη και την επανέκθεση μίας ιστορικής ανασκαφής.

---

⁷ Αξιοσημείωτο είναι ότι εκτός των προαναφερθέντων έργων, παράλληλα, η Εφορεία μας κατά
τα έτη 2011-2015 ολοκλήρωσε απολογιστικά και δι' αυτεπιστασίας στο πλαίσιο του προγράμματος
ΕΣΠΑ, τέσσερα έργα στην Αιτωλοακαρνανία, τα οποία επιγραμματικά ήταν: «Ανάδειξη-
προστασία των μνημείων του Ιερού του Απόλλωνος στο Θέρμο», προϋπολογισμού 550.000,00
ευρώ (Βικάτου & Μακραδής 2015), «Προστασία Ηρώου Καλυδώνας» προϋπολογισμού 250.000,00
ευρώ (Βικάτου & Σαράντη 2013; Vikaτου & Saranti 2013), «Οργάνωση της μόνιμης έκθεσης του νέου
Αρχαιολογικού Μουσείου Θέρμου», προϋπολογισμό 1.365.000,00 ευρώ (Βικάτου 2015β; Βικάτου
2015γ), «Αποκατάσταση και Στερέωση τμημάτων του Κάστρου Ναυπάκτου και ανάδειξη του
Αρχαιολογικού χώρου», προϋπολογισμού 300.000,00 ευρώ (Βικάτου κ.ά. 2015; Vikaτου κ.ά.
2015). Επίσης, υλοποιήθηκε το έργο του πρώην ΤΔΠΕΑΕ ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της
Νέας Πλευρώνας με τίτλο: «Εργασίες ανάταξης τμημάτων του τείχους της Νέας Πλευρώνας και
βελτίωσης της αναγνωσιμότητας των μνημείων ύδρευσης της αρχαίας πόλης», από τη Διεύθυνση
Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων (Κολώνας & Σταμάτης 2016).

Κεφαλονιά⁸

Η Κεφαλονιά είναι το μεγαλύτερο σε έκταση νησί των Επτανήσων, το οποίο διαθέτει τεράστιο πολιτισμικό απόθεμα, από την παλαιολιθική εποχή μέχρι και τους νεώτερους χρόνους (Σωτηρίου 2000: 105-123; Sotiriou 2013: 1-50). Η καίρια και στρατηγικής σημασίας θέση του στην έξοδο του Πατραϊκού κόλπου, στον διάπλου προς τη δυτική Μεσόγειο, παράλληλα όμως οι εύφορες για καλλιέργεια και για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας εκτάσεις προσέλκυσαν το ανθρώπινο ενδιαφέρον ήδη από την τελική Νεολιθική περίοδο. Μεγάλη άνθηση γνωρίζει το νησί στα μυκηναϊκά χρόνια, όπως υποδηλώνει ο πλούτος των ευρημάτων που προήλθε από τις ανασκαφές που πραγματοποίησε κυρίως ο Σπ. Μαρινάτος στα μυκηναϊκά νεκροταφεία, καθώς και ο θολωτός τάφος στα Τζαννάτα Πόρου (Κολώνας 2007: 327-361), επιβεβαιώνοντας ότι οι Κεφαλλήνες αποτελούσαν ένα ισχυρό μυκηναϊκό βασίλειο (Μόσχος 2007; Βικάτου υπό έκδ.). Κατά τους ιστορικούς χρόνους, το νησί χάρη και στο φυσικό διαμελισμό του σε τέσσερις ευδιάκριτες γεωγραφικές ενότητες, χωρίστηκε σε τέσσερις πόλεις-κράτη: Πάλη, Σάμη, Πρόννοι και Κράνη. Η Κεφαλληνιακή τετράπολη φτάνει στο απόγειο της δύναμής της κατά την ελληνιστική περίοδο (Sotiriou 2010: 97-114; Σωτηρίου 2018β: 31-70; Τζανετάτου 2018: 135-156).

Στην Κεφαλονιά, τα μνημεία, εκτός από τη φθορά του χρόνου και τις ανθρώπινες επεμβάσεις, έχουν υποστεί μεγάλες ζημιές και έχουν καταπονηθεί πολλές φορές από τους σεισμούς. Στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013 εντάχθηκαν από την πρώην ΛΕ΄ ΕΠΚΑ και ολοκληρώθηκαν από την ΕΦΑ Κεφαλληνίας τα εξής έργα:

1. Ανάδειξη - Ανάπλαση Μυκηναϊκών Νεκροταφείων Λακήθρας-Μαζαρακάτων.

Το νεκροταφείο της Λακήθρας αποτελεί έως σήμερα το πλουσιότερο μυκηναϊκό νεκροταφείο του νησιού, αν και απαρτίζεται

---

⁸ Η υπογράφουσα ασχολήθηκε για μικρό διάστημα (από τον Ιούλιο έως τον Οκτώβριο του 2014 και από τον Μάιο του 2015 έως και τον Ιανουάριο του 2018, περίοδο κατά την οποία είχε τοποθετηθεί ως Αναπληρώτρια Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας) με την υλοποίηση των δύο έργων ΕΣΠΑ, των Μαζαρακάτων και του Φισκάρδου, καθώς είχαν ξεκινήσει αρκετά πριν από τον προηγούμενο Προϊστάμενο Α. Σωτηρίου και ολοκληρώθηκαν στις αρχές του έτους 2015. Κατά το δεύτερο διάστημα της θητείας της (σχεδόν τριετία) ήταν υπεύθυνη για τα έργα της Σάμης και της Σκάλας, τα οποία επίσης είχαν αρχίσει κατά την προηγούμενη περίοδο (Βικάτου 2015δ: 858-861; Σωτηρίου 2018α: 729-744). Για τον λόγο αυτό τα δύο πρώτα έργα δεν παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο και γίνεται απλή αναφορά τους. Γενικώς για το έργο της Εφορείας κατά τα έτη 2014-2018 βλέπε (Βικάτου 2018: 7-30; Βικάτου & Παπαφλωράτου 2015: 852-861; Βικάτου & Παπαφλωράτου 2016-2017; Βικάτου & Παπαφλωράτου υπό έκδ.)

μόνον από τέσσερις θαλαμωτούς τάφους (Μαρινάτος 1932: 10-47; Μαρινάτος 1933: 96-100; Μαρινάτος 1934: 5; Souyoudzoglou-Haywood 1999: 42; Μόσχος 2007: 244-246; Σωτηρίου & Τζανετάτου 2014). Αντίθετα, στα Μαζαρακάτα έχει ανασκαφεί το μεγαλύτερο και πλέον οργανωμένο νεκροταφείο, αποτελούμενο από έναν θολωτό και 17 θαλαμωτούς τάφους που ήταν σε χρήση από την ΥΕ III Α2 έως την ΥΕ III Γ περίοδο (1390/1370-1060/1040 π.Χ.) (Μαρινάτος 1951: 184-185; Souyoudzoglou-Haywood 1999: 41-42; Μόσχος 2007: 247-249; Σωτηρίου & Τζανετάτου 2014: 10).

Η ανάδειξη των δύο σημαντικών μυκηναϊκών νεκροταφείων εντάχθηκε στο πρόγραμμα ΕΣΠΑ και το έργο υλοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 2011-2015, απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την πρώην ΛΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και μετέπειτα Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας, με ημερομηνία έναρξης 1-7-2011 και λήξης 31-1-2015 (Σωτηρίου & Τζανετάτου 2014; Σωτηρίου 2014, 1827-1832).⁹

2. Διαμόρφωση - Ανάδειξη Ρωμαϊκού Νεκροταφείου Φισκάρδου.

Η αρχαία πόλη Πάνορμος ταυτίζεται με τον σημερινό παραδοσιακό οικισμό του Φισκάρδου στο ΒΑ άκρο της Κεφαλονιάς (Ανδρεάτου 2018: 87-118). Η νευραλγική θέση του στις θαλάσσιες διαδρομές προς την Αδριατική και το υπόλοιπο Ιόνιο, αλλά και η φύση του ως απάνεμο αγκυροβόλι, όπως υποδηλώνει και το όνομά του (Πάνορμος), καθιστούσαν ανέκαθεν τον λιμένα αυτόν σημαντικό ναυτικό σταθμό. Παράλληλα, εξασφάλιζε την επικοινωνία κατά μήκος των ακτών του νησιού. Στα ΝΔ της σημερινής πλατείας του οικισμού διατηρείται σε κατάχωση η αγορά της αρχαίας πόλης, η οποία διέθετε λουτρά, ενώ ιδιαίτερα σημαντικά και εντυπωσιακά είναι τα ταφικά μνημεία-μαυσωλεία, διάσπαρτα σε διάφορα σημεία της, καθώς και μικρή θεατρική κατασκευή. Στον όρμο του Αγίου Ανδρέα βρίσκεται το ρωμαϊκό νεκροταφείο της, όπου έχουν έλθει στο φως 51 οικογενειακοί τάφοι διαφόρων τύπων, που χρονολογούνται στο διάστημα από τον 2ο έως τον 4ο αι. μ.Χ. (Σωτηρίου & Ανδρεάτου 2018: 779-790). Το έργο «Διαμόρφωση - Ανάδειξη Ρωμαϊκού Νεκροταφείου Φισκάρδου», εντάχθηκε στο ΕΠ «Δυτική Ελλάδα - Πελοπόννησος -

---

⁹ Επί Δ/σης Α. Βασιλάκη εντάχθηκε το έργο στο ΕΣΠΑ. Η μελέτη είχε γίνει από τον Α. Σωτηρίου, ο οποίος στη συνέχεια, ως Προϊστάμενος της ΛΕ΄ ΕΠΚΑ ήταν υπεύθυνος κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα υλοποίησής του μέχρι και τον Ιούλιο του 2014. Ακολούθησε ως υπεύθυνη του έργου η Δρ Ολυμπία Βικάτου, έως τον Οκτώβριο του 2014 και τους τελευταίους τρεις μήνες η Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας Δρ. Ερωφίλη-Ιρις Κόλλια.

Εικ. 6α Σκάλα
Κεφαλονιάς.
Γενική άποψη του
ιερού (αρχαϊκός
ναός, στωικό
οικοδόμημα,
τμήμα του
περιβόλου) πριν
την ολοκλήρωση
των εργασιών
ανάδειξης. Πηγή:
Αρχείο ΕΦΑ
Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος.

Ιόνιοι Νήσοι» του ΕΣΠΑ 2007-2013 (Σωτηρίου κ.ά. 2014; Σωτηρίου 2014, 1836-1839; Andreatou 2013: 69-94).

3. Ανάδειξη - Ανάπλαση Αρχαϊκού Ναού Σκάλας Κεφαλονιάς.¹⁰

Στο ΝΑ τμήμα της Κεφαλονιάς στη θέση Άγιος Γεώργιος-Γραδού Σκάλας, σε κομβικό σημείο πάνω στο θαλάσσιο δρόμο προς την Ιταλία και τη Σικελία, σώζονται τα οικοδομικά λείψανα αρχαίου τεμένους, το οποίο συγκροτείται από αρχαϊκό δωρικό περίπτερο ναό, στωικό οικοδόμημα και τμήμα περιβόλου. Το έργο «Ανάδειξη - Ανάπλαση Αρχαϊκού Ναού Σκάλας Κεφαλονιάς», εντάχθηκε στο ΕΠ «Δυτική Ελλάδα - Πελοπόννησος - Ιόνιοι Νήσοι» του ΕΣΠΑ 2007-2013 με προϋπολογισμό 415.690,00 ευρώ και υλοποιήθηκε απολογιστικά και δι' αυτεπιστασίας από την πρώην ΛΕ΄ ΕΠΚΑ και μετέπειτα την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας το διάστημα από 26-06-2013 έως 31-12-2015. Στόχος ήταν να

---

10 Η διάρκεια του έργου ήταν από 10-12-2012 έως 31-12-2015. Αρχικά υπεύθυνος για την υλοποίησή του ήταν ο Α. Σωτηρίου έως τον Ιούλιο του 2014, ακολούθησε η Ο. Βικάτου για ένα πεντάμηνο η Ε. Κόλλια για 7 μήνες και τέλος το έργο ολοκλήρωσε η Ολ. Βικάτου ως αναπληρώτρια Προϊσταμένη της Εφορείας από τον Μάιο του 2015 και εξής. Στην υλοποίησή του συνέβαλε αποφασιστικά και το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας, η αρχαιολόγος Ελένη Παπαφλωράτου που είχε την επίβλεψη του έργου, η Ιωάννα Μουρελάτου (υπόλογος) και ο Ευστάθιος Βασιλάτος (αρχαιοφύλακας). Ολους θερμότατα ευχαριστώ για τη συνεργασία.

Εικ. 6β. Σκάλα Κεφαλονιάς. Γενική άποψη του ιερού (αρχαϊκός ναός, στωικό οικοδόμημα, τμήμα του περιβόλου) μετά την ολοκλήρωση των εργασιών ανάδειξης. Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

αντιμετωπισθούν προβλήματα ασφάλειας και συντήρησης του χώρου και να καταστεί επισκέψιμος και αναγνώσιμος στο κοινό, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα μνημεία της περιοχής (ρωμαϊκή έπαυλη Σκάλας, θολωτός μυκηναϊκός τάφος Τζαννάτων Πόρου).

Το ιερό ιδρύθηκε στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. και είχε διάρκεια ζωής πιθανόν ως τον 4ο αι. π.Χ., ενώ κατά την κλασική περίοδο ανήκε στην επικράτεια της αρχαίας πόλης-κράτους των Πρόννων, που ήλεγχε το ΝΑ. τμήμα του νησιού και μέρος του όρους Αίνου. Άγνωστη παραμένει η θεότητα στην οποία είχε αφιερωθεί. Δίπλα στο ιερό αναγέρθηκε, πιθανώς το 1812, το εξωκλήσι του Αγ. Γεωργίου, ενώ αναφέρεται η ύπαρξη ενός ακόμα παλαιότερου χριστιανικού ναού. Ανασκαφές στον χώρο διενήργησαν ο Σπ. Μαρινάτος, ο Π. Καλλιγιάς και ο Α. Σωτηρίου (Βικάτου & Παπαφλωράτου 2015). Το ιερό οριοθετούσε περίβολος που διασώθηκε μόνο σε μήκος 5,70 μ. Ο ναός (34,44 x 13,10 μ.) με προσανατολισμού Α-Δ, είναι δωρικός περίπτερος, με πρόδομο, επιμήκη σηκό και οπισθόδομο και διατηρείται στο επίπεδο θεμελίωσης.¹¹ Σε απόσταση 8,50 μ. νότια του ναού, σώζονται,

¹¹ Το οικοδομικό υλικό προέρχεται από αρχαίο λατομείο ψαμμόλιθου, που βρίσκεται νότια της εισόδου του σύγχρονου οικισμού της Σκάλας, υπόθεση που ενισχύεται και από εργαστηριακές αναλύσεις, που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου ανάδειξης.

Εικ. 7α. Σκάλα
Κεφαλονιάς.
Γενική άποψη του
αρχαϊκού ναού πριν
την ολοκλήρωση
των εργασιών
ανάδειξης. Πηγή:
Αρχείο ΕΦΑ
Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος.

σε μήκος 30,55μ. και πλάτος 8,90μ., τα θεμέλια στοάς, αποτελούμενη από πέντε ή έξι χώρους, η οποία κατά μήκος της πρόσοψης που ήταν στραμμένη προς το ναό έφερε κιονοστοιχία.¹²

Οι εργασίες ανάδειξης περιελάμβαναν διαμορφώσεις του αρχαιολογικού χώρου, περίφραξη, κατασκευή τοιχίου αντιστήριξης και αποστραγγιστικού δικτύου, διαμόρφωση χώρου απόθεσης των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών,¹³ διαμόρφωση διαδρομής επισκεπτών προσβάσιμης και από ΑμεΑ, δενδροφύτευση,¹⁴ τοποθέτηση πέτρινου καθίσματος και τρίγλωσσης ενημερωτικής πινακίδας με επεξηγηματικό, φωτογραφικό και σχεδιαστικό υλικό, τοποθέτηση πινακίδων οδοσήμανσης, συντήρηση κινητών

---

12 Βόρεια του ναού εντοπίστηκε ασβεστοκάμιнос, η οποία ίσως κατασκευάστηκε μετά την ανακάλυψη του ναού το 1812, δεδομένου ότι δεν αναφέρεται από τον De Bosset. Η ύπαρξή της μαρτυρεί, ότι μέρος του οικοδομικού υλικού του ναού χρησιμοποιήθηκε για την παρασκευή ασβέστη. Η ασβεστοκάμιнос αναδείχτηκε και διατηρείται ως αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας του ιερού.

13 Τοποθετήθηκαν και ταξινομήθηκαν σε πλάτωμα εναπόθεσης και θέασης όλα τα διάσπαρτα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού, ορισμένα εκ των οποίων ήταν εντοιχισμένα σε νεώτερες κατασκευές περιμετρικά του τεμένους και του νεώτερου ιερού ναού του Αγ. Γεωργίου. Επίσης, συντηρήθηκαν τα ευρήματα που προέκυψαν από τις αποχρωματώσεις.

14 Φυτεύθηκαν θάμνοι και δένδρα διάσπαρτα στον χώρο για την απρόσκοπτη θέαση προς τη θάλασσα. Παράλληλα εγκαταστάθηκε και αυτόματο πότισμα για την άρδευση, το οποίο λειτουργεί ταυτόχρονα και ως δίκτυο πυροπροστασίας.

Εικ. 7β. Σκάλα
Κεφαλονιάς.
Γενική άποψη του
αρχαϊκού ναού μετά
την ολοκλήρωση
των εργασιών
ανάδειξης. Πηγή:
Αρχείο ΕΦΑ
Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος.

ευρημάτων, εργαστηριακές αναλύσεις πετρωμάτων, σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση και αεροφωτογράφιση (εικ. 6α, 6β). Επιπλέον, εκδόθηκαν τρίγλωσσα ενημερωτικά φυλλάδια και οδηγός του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και έντυπα για άτομα με προβλήματα όρασης (Σωτηρίου 2014, 1833-1836; Βικάτου & Παπαφλωράτου 2015). Εντός του χώρου, δημιουργήθηκε σημείο θέασης για τους επισκέπτες και τοποθετήθηκε η τρίγλωσσα ενημερωτική πινακίδα. Από το σημείο αυτό, ξεκινάει η κατάλληλα διαμορφωμένη διαδρομή επισκεπτών, η οποία περιτρέχει τον χώρο. Για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών τοποθετήθηκαν πινακίδες οδοσήμανσης σε καίρια σημεία του οδικού δικτύου.

Ο αρχαϊκός ναός της Σκάλας (εικ. 7α, 7β) αποτελεί το σημαντικότερο, μεγαλύτερο και καλύτερα διατηρημένο αρχαίο ναό του νησιού. Δεδομένου ότι τα αρχιτεκτονικά δείγματα ναών στην Κεφαλονιά είναι ελάχιστα και του γεγονότος ότι το ιερό έχρηζε άμεσης συντήρησης και προστασίας, καθώς η γειτνίασή του με τη θάλασσα καθιστούσε το μνημείο όλο και πιο ευπαθές, η ανάδειξη του ναού της Σκάλας αποκτά σημαίνουσα βαρύτητα στο πλαίσιο των ευρύτερων προσπαθειών για τη διατήρηση, προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού.

Εικ. 8. Το κτήριο της Αρχαιολογικής Συλλογής Σάμης πριν την έναρξη των εργασιών.
Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

4. Το έργο «Επισκευή και δημιουργία Αρχαιολογικής Συλλογής Σάμης και έκθεση ψηφιδωτών στην Κεφαλονιά» (εικ. 8) εντάχθηκε το 2013 στο ΕΠ «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα», στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013, με προϋπολογισμό 980.000,00 ευρώ και οι εργασίες ξεκίνησαν στις 16 Δεκεμβρίου 2013 (Σωτηρίου 2014, 1840-1844). Εν συνεχεία, στις 29-12-2016 εντάχθηκε ως μεταφερόμενο έργο, με απόφαση του Περιφερειάρχη Ιονίων Νήσων στο ΕΠ «Ιόνια Νησιά 2014-2020» στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020 και με καταληκτική ημερομηνία την 30η Απριλίου 2018. Όμως λόγω καθυστερήσεων, κυρίως ως προς τις διοικητικές διαδικασίες και στη δυσκολία πρόσληψης έκτακτου προσωπικού, τον Δεκέμβριο του 2016 υποβλήθηκε παράλληλα αίτημα τροποποίησης της Πράξης και τη διάρθρωση αυτής σε τρία υποέργα: Υποέργο 1: «Επισκευή κτηρίου και δημιουργία Αρχαιολογικής Συλλογής Σάμης και διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου», Υποέργο 2: «Προμήθεια και εγκατάσταση προθηκών και λοιπών μουσειακών κατασκευών Αρχαιολογικής Συλλογής Σάμης» και Υποέργο 3: «Εργασίες συντήρησης και τοποθέτησης έξι (6) ψηφιδωτών δαπέδων και τμημάτων τοίχων στον περιβάλλοντα χώρο της Αρχαιολογικής Συλλογής Σάμης-Κεφαλονιάς», με συνολικό προϋπολογισμό 1.386.666,16 ευρώ και

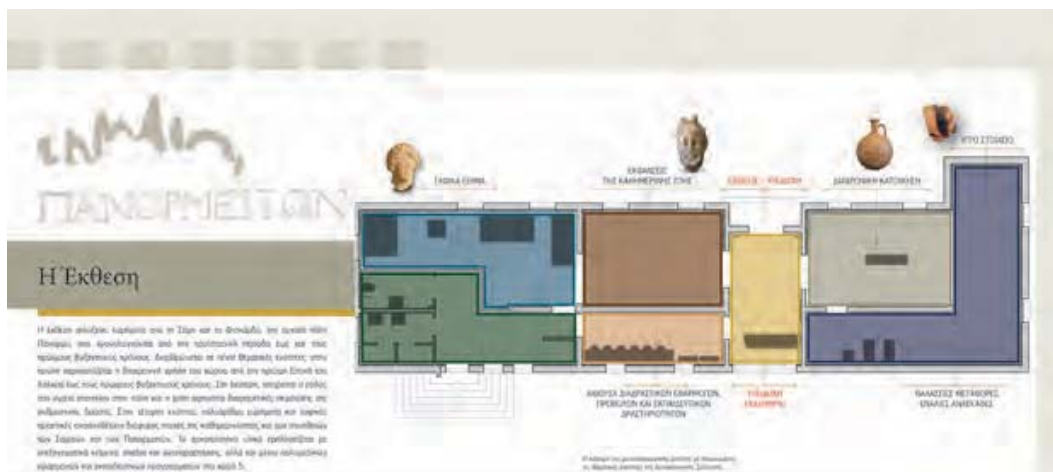

Εικ. 9. Η ακρόπολη της Σάμης από ΒΑ. Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

χρονοδιάγραμμα του έργου παρατείνεται έως τις 28 Φεβρουαρίου 2019.

Τα ευρήματα που θα φιλοξενοούνται στη μόνιμη έκθεση προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή της Σάμης και του Φισκάρδου (Βικάτου-Ανδρεάτου 2020). Η Σάμη (εικ. 9) υπήρξε μία από τις τέσσερις πόλεις - κράτη της Κεφαλονιάς, εξαιρετικά σημαντική και με διαχρονική κατοίκηση, η οποία ήλεγχε το ΒΑ τμήμα του νησιού και γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, ενώ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο καθίσταται η πρώτη πόλη της Κεφαλονιάς (Σωτηρίου & Τζανετάτου 2018: 767-778; Δελλής 2018: 119-133). Το σημερινό Φισκάρδο, όπως προαναφέρθηκε, ταυτίζεται με την πόλη Πάνορμο, η οποία φαίνεται να αποτελεί μία από τις νέες πόλεις που ιδρύονται στην Κεφαλονιά κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (Ανδρεάτου 2018: 87-118; Σωτηρίου 2014, 1882-1891).

Εικ. 10. Η κάτοψη της μουσειογραφικής μελέτης με σημειωμένες τις θεματικές ενότητες της Αρχαιολογικής Συλλογής Σάμης (λεπτομέρεια από τον οδηγό της Συλλογής Βικάτου & Ανδρεάτου 2020, σελ. 6-7). Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

Εικ. 11. Αρχαιολογική Συλλογή Σάμης. Θεματική ενότητα 1. Αρχαϊκή, κλασική και ελληνοιστική Σάμη (λεπτομέρεια από τον οδηγό της Συλλογής σελ. 20-21). Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

Η έκθεση του μουσείου, με βάση τη μουσειολογική μελέτη, που είχε συνταχθεί από τον τότε Προϊστάμενο της Εφορείας Α. Σωτηρίου, και που επί διεύθυνσής του εντάχθηκε το έργο, περιλαμβάνει τέσσερις κύριες ενότητες (εικ. 10) (Σωτηρίου 2014, 1840-1844; Βικάτου-Ανδρεάτου 2020, 6-7): 1. Διαχρονική κατοίκηση της Σάμης (εικ. 11), από τους πρωτοελλαδικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, 2. Το υγρό στοιχείο,¹⁵ 3. Εκφάνσεις της καθημερινής ζωής (εικ. 12)¹⁶ και

15 Στην εξέλιξη της Σάμης καθοριστική υπήρξε η επίδραση του νερού. Ο οικιστικός πυρήνας αναπτύχθηκε στη θέση Λουτρό, όπου υπάρχει φυσική πηγή, από την οποία υδρεύεται μέχρι σήμερα η πόλη. Στη ρωμαϊκή εποχή κατασκευάζονται δεξαμενές, δημόσια ή ιδιωτικά λουτρά, κρήνη, υδραγωγείο, αντιπλημμυρικό έργο κ.ά. Στις υπώρειες της Κυάτιδος, ΒΔ του ρωμαϊκού υδραγωγείου, βρίσκεται κομψό κρηναίο οικοδομημα-κτήριο συλλογής και άντλησης πόσιμου νερού. Στην ενότητα παρουσιάζεται η επίδραση του υγρού στοιχείου, είτε αυτή αφορά τα διάφορα προαναφερθέντα κτίσματα, είτε τη μεταφορά, διάδοση και ανταλλαγή προϊόντων μέσω της θάλασσας.

16 Η μορφή της πόλης, σημαντικά ιστορικά γεγονότα και ο καθημερινός βίος καταγράφονται στα κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως δημόσια ή ιδιωτικά κτήρια, εργαστήρια και

Εικ. 12. Αρχαιολογική Συλλογή Σάμης. Θεματική ενότητα 3. Γυμνάσιο - Πόλεμος, Συμπόσιο - Μαγειρική, Παραγωγικές δραστηριότητες - οικόπεδια (λεπτομέρεια από τον οδηγό της Συλλογής 34-35). Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

4. Ταφικά έθιμα.¹⁷ Παράλληλα, προβλέπεται στον περιβάλλοντα χώρο του κτηρίου έκθεση ψηφιδωτών δαπέδων (εικ. 8, 13), προερχόμενων από κτήρια της Σάμης των ρωμαϊκών χρόνων, οπότε φαίνεται ότι η πόλη περνούσε μία νέα περίοδο ακμής (Σωτηρίου 2014, 1843-1845 και 1850-1861; Βικάτου-Ανδρεάτου 2020, 48-53).¹⁸

νεκροταφεία. Στα αντικείμενα που προέρχονται από την ανασκαφή τους, αντιπροσωπευτικά δείγματα των οποίων θα παρουσιαστούν στην ενότητα αυτή, αντικατοπτρίζονται συνήθειες, παραγωγικές δραστηριότητες-οικοτεχνία, πόλεμος και αθλητισμός, συμπόσια και μαγειρική, καλλωπισμός και ενδυμασία, θρησκευτικές δοξασίες και προσωπικές στάσεις ζωής, οικονομία και εμπόριο, παρέχοντας τη δυνατότητα ανασύνθεσης της καθημερινής ζωής διαχρονικά.

17 Εξω από τα όρια της πόλης αναπτύχθηκαν τα τέσσερα νεκροταφεία, η οργάνωση των οποίων αρχίζει από τους αρχαίους χρόνους. Πιο εντυπωσιακή είναι η ταφική αρχιτεκτονική του Πανόρμου, που ακολουθεί τα πρότυπα σύγχρονων ελληνικών πόλεων, όπως η Νικόπολη, η Πάτρα, και ιταλικών όπως η Όστια και η Πομπηία και αντανακλά τον πλούτο και την κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης. Εκτός από το νεκροταφείο στον όρμο του Αγίου Ανδρέα, εντυπωσιακά ταφικά μνημεία-μαυσωλεία ορθώνονται σε διάφορα σημεία. Πρόκειται για απλούς θάλαμους, ναόσχημους ταφικούς θαλάμους (προθάλαμο και κυρίως θάλαμος) και έναν καμαροσκεπή (a camera) θάλαμο.

18 Τα ψηφιδωτά δάπεδα, αντιπροσωπευτικά όσων εντοπίστηκαν στις ανασκαφικές έρευνες, προέρχονται από επαύλεις ή δημόσια κτήρια και υποδηλώνουν την οικονομική αναγέννηση που γνώρισε η πόλη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Κοινά διακοσμητικά λεξιλόγια χαρακτηρίζουν ψηφοθέτες-εργαστήρια, που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή και διαπιστώνεται η επιρροή σύγχρονων εργαστηρίων του ευρύτερου ρωμαϊκού κόσμου, μεγάλων ελληνικών κέντρων, όπως της Νικόπολης, αλλά και της Ιταλίας (Σωτηρίου 2014, 1851-1881).

Εικ. 13.
 Αύλειος χώρος
 Αρχαιολογικής
 Συλλογής Σάμης.
 Ψηφιδωτά
 δάπεδα. Λουτρική
 εγκατάσταση
 επί της πλατείας
 Κωνσταντάτου στη
 Σάμη (λεπτομέρεια
 από τον οδηγό της
 Συλλογής 52-53).
 Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ
 Αιτωλοακαρνανίας
 και Λευκάδος.

Έως το τέλος του 2015 είχαν ολοκληρωθεί οι κτηριακές εγκαταστάσεις και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Έκτοτε και μέχρι τις αρχές του 2018¹⁹ πραγματοποιήθηκε αρχαιολογική και φωτογραφική τεκμηρίωση των προς έκθεση αντικειμένων, σχεδιασμός και επιμέλεια του εποπτικού υλικού και η δημιουργία οδηγού (Βικάτου & Ανδρεάτου 2020) (εικ. 14) και ενημερωτικού φυλλαδίου σε ψηφιακή μορφή που θα διατίθενται εκτυπωμένα στους επισκέπτες. Από το προσωπικό που έχει προσληφθεί για τις ανάγκες του έργου, συνεχίζεται το έργο της τεκμηρίωσης των εκθεμάτων με τη σχεδιαστική και ψηφιακή αποτύπωσή τους και ετοιμάζεται το υλικό που θα περιληφθεί στις πολυμεσικές εφαρμογές (διαδραστικές οθόνες αφής), καθώς και η δημιουργία εκπαιδευτικών δράσεων. Επιπλέον, στη συλλογή έχει προβλεφθεί για άτομα με προβλήματα όρασης η δημιουργία αντιγράφων αγγείων, απτικών επιφανειών και φυλλαδίου με πληροφορίες για τον εκθεσιακό χώρο και τα εκθέματα. Παράλληλα, συνεχίζεται η συντήρηση των ευρημάτων και έχουν ξεκινήσει οι διαδικασίες για την προμήθεια του εξοπλισμού των εσωτερικών χώρων της Συλλογής, με την προετοιμασία τεύχους για τη διενέργεια διεθνούς διαγωνισμού, αλλά και των προμηθειών για την ολοκλήρωση της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου

19 Οπότε τη διεύθυνση της Εφορείας ανέλαβε ο νέος Προϊστάμενος κ. Γρ. Γρηγορακάκης. Το έργο κατά την σύνταξη του παρόντος άρθρου ήταν σε εξέλιξη και ολοκληρώθηκε το 2020 ως προς την έκθεση των αντικειμένων στο εσωτερικό της Συλλογής. Σε εξέλιξη παραμένει το υποέργο της έκθεσης των ψηφιδωτών στον αύλειο χώρο. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στην αρχαιολόγο Μ. Ανδρεάτου για την καθοριστική συμβολή της σε όλα τα στάδια υλοποίησης του έργου.

Εικ. 14. Ο οδηγός της Αρχαιολογικής Συλλογής Σάμης (Βικάτου & Ανδρεάτου 2020). Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

(προθήκες και λοιπές μουσειακές κατασκευές, στηρίξεις, εκτυπώσεις εποπτικού υλικού, ηλεκτροφωτισμός εσωτερικού και περιβάλλοντα χώρου, μεταλλικές κατασκευές και τοποθέτηση στεγάστρου).

Η Εφορεία μας έχει ήδη υποβάλει πρόταση για την ένταξη δύο ακόμα έργων στο ΠΕΠ Ιονίων Νήσων. Πρόκειται για τη στερέωση και ανάδειξη του θολωτού τάφου των Τζαννάτων Πόρου και τη συντήρηση των τοιχογραφιών τριών μεταβυζαντινών ναών της Ιθάκης, καθώς και τη βελτίωση των μουσειακών υποδομών του νησιού της Ιθάκης. Αναμένεται η ένταξή τους από την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, όλα τα έργα που υλοποίησε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας και Ιθάκης στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΣΠΑ, δεν συμβάλλουν μόνον στην προστασία, στην ανάδειξη και προβολή της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, αλλά και στην τόνωση της τοπικής οικονομίας και του τουρισμού. Οι χώροι που αναδείχθηκαν είναι εύκολα προσβάσιμοι, καθώς βρίσκονται παραπλεύρως του κεντρικού οδικού δικτύου της νήσου, ενώ στην Αρχαιολογική Συλλογή Σάμης ο επισκέπτης μπορεί να αποκτήσει ολοκληρωμένη εικόνα για την ιστορία της περιοχής από τους Προϊστορικούς έως και τους πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους. Τα σπουδαία εκθέματα, τα οποία πλαισιώνονται από πλούσιο εποπτικό υλικό αφηγούνται τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο, αλλά και τα ταφικά έθιμα των δύο σημανόντων πόλεων της Κεφαλονιάς, Σάμης και Πανόρμου (Φισκάρδο), καταδεικνύοντας τον καθοριστικό τους ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτιστικού γίνεσθαι, διαχρονικά.

Αξίζει να επισημανθεί ότι παρά την υποστελέχωσή τους οι Εφορείες Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος και Κεφαλληνίας και Ιθάκης, με τη στήριξη και των Διευθύνσεων του ΥΠΠΟΑ επιτελούν ένα δύσκολο και σημαντικό έργο, προσπαθώντας στο πλαίσιο των δυνατοτήτων τους να ανταπεξέλθουν στις ιδιαίτερες και συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες των μνημείων σε μια περίοδο ιδιαίτερα δυσχερή.²⁰

---

²⁰ Για την υλοποίηση των έργων ΕΣΠΑ ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζονται στον Περιφερειάρχη Ιονίων Νήσων κ. Θ. Γαλιατσάτο, στον Αντιπεριφερειάρχη Λευκάδας κ. Θ. Χαλικιά και τον Αντιπεριφερειάρχη Κεφαλονιάς κ. Π. Δρακουλόγκωνα, στον Προϊστάμενο της Διαχειριστικής Αρχής Ιονίων Νήσων κ. Π. Οικονόμου, στον Προϊστάμενο της ΕΔΕΠΟΛ του ΥΠΠΟΑ, κ. Π. Νταή, και στους συναδέλφους Ι. Μυλωνά, Π. Μαραγκάκη και Δ. Κίκυλη. Τέλος σε όλο το μόνιμο και επί συμβάσει προσωπικό των Εφορειών που συμμετείχαν στα έργα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Andreatou, M., 2013. Fiskardo in the Roman and the Late Roman periods. Στο G.S. van Wijngaarden & A. Sotiriou, επιμ. *Archaeology in the Southern Ionian Islands*. Journal of the Netherlands Institute at Athens, XIX (1), σ. 69-94.

Ανδρεάτου, Μ., 2018. Η αρχαία πόλη Πάνορμος στον παραδοσιακό οικισμό του Φισκάρδου Κεφαλονιάς. *Αργοστόλι: ΚΥΜΟΘΟΗ*, 28, σ. 87-118.

Βικάτου, Ο., 2014. Ανάδειξη προϊστορικών τύμβων στο Στενό Δ.Δ. Νυδριού Λευκάδας. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος (δίγλωσσος αρχαιολογικός οδηγός).

Βικάτου, Ο., 2015α. Έργα ΕΣΠΑ. ΠΕ Λευκάδας. *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, (70), Χρονικά Β'1, σ. 640-642.

Βικάτου, Ο., 2015β. Το Ιερό του Απόλλωνος στον Θέρμο Αιτωλίας. Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θέρμου (The Sanctuary of Apollo at Thermos. A guide to the archaeological museum of Thermos). Αθήνα: ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος (δίγλωσσος αρχαιολογικός οδηγός).

Βικάτου, Ο., 2015γ. Μουσειακές εργασίες. Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου. *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, (70), Χρονικά Β'1, σ. 550-557.

Βικάτου, Ο., 2015δ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας. Έργα ΕΣΠΑ. *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, (70), Χρονικά Β'1, σ. 858-861.

Βικάτου, Ο., 2018. Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας. *ΚΥΜΟΘΟΗ*, (28). σ. 7-30.

Βικάτου, Ο., 2019. Σπυρίδων Μαρινάτος. Η ζωή και το έργο του. Σύμμικτα Παλικής, (Α). Ληξούρι: Εκδόσεις Ιακωβατείου Βιβλιοθήκης.

Βικάτου, Ο. & Σαράντη, Φ., 2013. Ο αρχαιολογικός χώρος και το Ηρώο Καλυδώνας, ΥΠΠΟΑ-ΛΣΤ' ΕΠΚΑ Ι. Π. Μεσολογγίου.

Βικάτου, Ο. & Παπαφλωράτου, Ε., 2015. Ανάδειξη - ανάπλαση αρχαϊκού ναού Σκάλας Κεφαλονιάς. ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας (τρίγλωσσος αρχαιολογικός οδηγός).

Βικάτου, Ο. & Παπαφλωράτου, Ε., 2015. Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας. Χρονικά ετών 2014-2015. *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, (70), Χρονικά Β'1, σ. 852-861.

Βικάτου, Ο. & Παπαφλωράτου, Ε., 2016-2017. Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας. Χρονικά ετών 2016-2017. *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, (70), Χρονικά (υπό έκδοση).

Βικάτου, Ο. & Παπαφλωράτου, Ε., υπό έκδοση. Το έργο της εφορείας αρχαιοτήτων Κεφαλονιάς. Οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες της εφορείας και οι εργασίες αντιμετώπισης των προβλημάτων μετά τους πρόσφατους σεισμούς. 2ο Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου. Ιωάννινα.

Βικάτου, Ο. & Ανδρεάτου, Μ., 2020. Η Αρχαιολογική Συλλογή Σάμης. ΥΠΠΟΑ, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας και Ιθάκης.

Βικάτου, Ο. & Χαβέλα, Κ., 2013. Η αρχαία πόλη της Λευκάδας. Οι οικίες και τα δημόσια κτήρια. Ανάδειξη τμημάτων του οικιστικού πλέγματος της αρχαίας Λευκάδας. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ-ΛΣΤ' ΕΠΚΑ (δίγλωσσος αρχαιολογικός οδηγός).

Βικάτου, Ο. κ.ά., 2015. Το Κάστρο της Ναυπάκτου. Αποκατάσταση και στερέωση τμημάτων και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

Δελλής, Α., 2018. Η Σάμη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. ΚΥΜΟΘΟΗ, (28). σ. 119-133.

Dörpfeld, W., 1927. Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage. München.

Fiedler, M., 2003. Antike Häuser in Leukas. Wohnhäuserarchitektur und Fundamentmaterial aus einer nordwestgriechischen Stadt des 6. bis 1. Jh.v.Chr. PhD Dissertation, Freien Universität Berlin.

Κολώνας, Λ., 2007. Ο θολωτός τάφος Τζαννάτων Πόρου Κεφαλληνίας και οι θολωτοί τάφοι της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Πρακτικά Συνεδρίου για τα Γράμματα, την Ιστορία και την Λαογραφία της περιοχής των Πρόννων. Πόρος-Κεφαλονιά. σ. 327-361.

Κολώνας, Λ. & Σταμάτης, Γ., 2016. Πλευρώνα-Οινιάδες-Πάλαιρος. Προστασία, έρευνα και ανάδειξη τριών αρχαίων πόλεων του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

Μαρινάτος, Σπ., 1932. Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία. ΑΕ, σ. 1-47.

Μαρινάτος, Σπ., 1933. Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία. ΑΕ, σ. 68-100.

Μαρινάτος, Σπ., 1951. Ανασκαφαί εν Κεφαλληνία. ΠΑΕ, σ. 184-186.

Μόσχος, Ι., 2007. Η περιοχή των Πρόννων και η ανατολική ακτή της Κεφαλονιάς πριν από την ιστορία. Τοπογραφία της νήσου, κατάλογος των θέσεων και συμπεράσματα. Πρακτικά Συνεδρίου για τα Γράμματα, την Ιστορία και την Λαογραφία της περιοχής των Πρόννων. Πόρος-Κεφαλονιά. σ. 227-324.

Souyoudzoglou-Haywood, C., 1999. The Ionian Islands in the Bronze and Early Iron Age 3000-800 BC. Liverpool: Liverpool University Press.

Σωτηρίου, Α. 2000, Νεώτερα στοιχεία της αρχαίας μνημειακής τοπογραφίας της νήσου Κεφαλονιάς. Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, (Α'). Θεσσαλονίκη, σ. 105-123.

Σωτηρίου, Α., 2018α. Μνημεία των νήσων Κεφαλονιάς και Ιθάκης ενταγμένα στο ΕΣΠΑ και σε άλλα Ευρωπαϊκά Προγράμματα. Στο Β. Θεοφιλοπούλου, επιμ. 1ο Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, σ. 729-744.

Σωτηρίου, Α., 2018β. Η Κεφαλονιά κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο.

Αργυστόλι: ΚΥΜΟΘΟΗ (28), σ. 31-70.

Σωτηρίου, Α., 2014. ΛΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΑΔ 69, Χρονικά Β΄1,γ, 1791-1931.

Sotiriou, A., 2010. Classical and Hellenistic Cephalonia: the evolution of four major city-states. Στο Cl. Antonetti, επιμ. *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale. Territorio, società, istituzioni*, Atti del Convegno Internazionale Verona, 7-9 gennaio 2010. Pisa, σ. 97-114.

Sotiriou, A., 2013. Excavations at Kefalonia during 2005-2013. Στο G.S. van Wijngaarden & A. Sotiriou, επιμ. *Archaeology in the Southern Ionian Islands*. Pharos, Journal of the Netherlands Institute at Athens, XIX (1), σ. 1-50.

Σωτηρίου, Α. κ.ά., 2014. Ρωμαϊκό Νεκροταφείο Φισκάρδου. ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας (τρίγλωσσος αρχαιολογικός οδηγός).

Σωτηρίου, Α. & Ανδρεάτου, Μ., 2018. Ταφική αρχιτεκτονική και ταφικές πρακτικές στην αρχαία πόλη Πάνορμο Κεφαλονιάς. Στο Β. Θεοφιλοπούλου, επιμ. 1ο Αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, σ. 779-790.

Σωτηρίου, Α. & Τζανετάτου, Ευ., 2014. Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία Λακίθρας και Μαζαρακάτων. ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας (τρίγλωσσος αρχαιολογικός οδηγός).

Σωτηρίου, Α. & Τζανετάτου, Ευ., 2018. Αρχαία Σάμη: διαχρονική κατοίκηση μέσα από τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα. Στο Β. Θεοφιλοπούλου, επιμ. 1ο Αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, σ. 767-778.

Τζανετάτου, Ευ., 2018. Η θρησκευτική λατρεία στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη κατά την αρχαιότητα. Αργυστόλι: ΚΥΜΟΘΟΗ (28), σ. 135-167.

Vikatu, O., 2014. The prehistoric tumuli at Nydri Leukas. Athens: Ministry of Culture and Sports - Ephorate of Antiquities of Aitolokarnania and Leukas.

Vikatu, O. & Chavela, K., 2013. The ancient city of Leukas. Houses and public buildings. Enhancement of ancient Leukas city's urban network. Ministry of Culture and Sports, 36th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. S. C. of Mesolongi.

Vikatu, O. κ.ά., 2015. The Castle of Naupaktos. Partial reconstruction, structural reinforcement, and enhancement of the archaeological site. Athens: Ministry of Culture, Education and Religious Affairs-Ephorate of Antiquities of Aitolokarnania and Leukas.

Vikatu, O. & Saranti, F., 2013. The archaeological site and the Heroon of Kalydon. Ministry of Culture and Sports, 36th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. S. C. of Mesolongi.

Ζάχος, Κ.Λ. & Ντούζουγλη, Α.Σ., 2003. Λευκάδα. Ιστορική-αρχαιολογική επισκόπηση μέσα από τα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου. Αθήνα: ΥΠΠΟ-ΙΒ΄ ΕΠΚΑ.